

держава створює сприятливі умови для виробників. На нашу думку, важливо йти далі шляхом реформ та ще варто додати: ефективність державного регулювання залежить від адекватності, прозорості та

ясності його законодавчого забезпечення, а також від етики й совісті всіх суб'єктів економічних відносин (держави в особі відповідних управлінців, підприємств і громадян).

Список літератури:

1. Про природну монополію : Закон України № 1682-14 від 11.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>.
2. Про Департамент із регулювання відносин у сфері централізованого водопостачання та водовідведення : Положення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 06.02.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nerc.gov.ua/?id=23973>.
3. Звіт про результати діяльності Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, у 2016 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nerc.gov.ua/?id=24476>.
4. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Про метрологію та метрологічну діяльність : Закон України № 1314-18 від 10.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1314-18>.

УДК 330.56

Філяк М.С., к.е.н., докторант
Львівський університет бізнесу і права

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ВЗАЄМОДІЇ ПРОЦЕСІВ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЗДИЧАВІННЯ У РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ

Філяк М.С. Основні ознаки взаємодії процесів цивілізації та здичавіння у розвитку поселень.

Стаття представляє серію дискурсів, які розвивають тезу про те, що мікроцивілізація здатна розвиватися без зовнішньої підтримки з періодичним «уприскуванням» високопродуктивного соціального капіталу з міст як центрів цивілізації. Визначено, що міста, де баланс соціального капіталу порушено, нарощують елементи деградації у щоденному житті. Автор припускає зв'язок процесів розвитку та деградації із циклічними процесами в економіці.

Ключові слова: цикл розвитку, покоління, деградація, мікроцивілізація, програмно-орієнтований підхід.

Філяк М.С. Основные признаки взаимодействия процессов цивилизации и одичания в развитии поселений. Статья представляет серию дискурсов, которые развивают тезис о том, что микроцивилизация способна развиваться без внешней поддержки с периодическим «впрыском» высокопродуктивного социального капитала из городов как центров цивилизации. Определено, что города, где баланс социального капитала нарушен, наращивают элементы деградации в повседневной жизни. Автор предполагает связь процессов развития и деградации с циклическими процессами в экономике.

Ключевые слова: цикл развития, поколение, деградация, микроцивилизация, программно-ориентированный подход.

Filyak M.S. Principal features of the interaction of the processes of civilization and degradation in the development of settlements. The article presents a series of discourses that develop the thesis that micro-civilization is capable of developing without external support with the periodic "injection" of highly productive social capital from cities as centers of civilization. It has been determined that the cities where the balance of social capital is violated increase the elements of degradation in everyday life. The author assumes the connection of processes of development and degradation with cyclic processes in the economy.

Key words: the development cycle, generation, degradation, micro-civilization, program-oriented approach.

Постановка проблеми. Про тісний зв'язок між розвитком та деградацією та роль міста у цьому процесі свідчать історичні приклади. Вони створюють враження про те, що великі землевласники минулого

мали свого роду завдання чи функцію, отриману від міста як керівного центру, організувати цикл вирощування продуктів харчування і здачу чи продаж їх місту, залишивши собі необхідне для прожиття та

відтворення. Разом із цим місто впливало на село як чинник розвитку, і водночас всередині міст повинні були зберігатися пропорції соціальної структури, необхідні для того, щоб місто продовжувало бути носієм цінностей розвитку, а не здичавіння. Хоча неодноразово досліджено взаємодію міста і села в процесі налагодження обміну, проте взаємозв'язку процесів розвитку та деградації у програмно-орієнтованому підході до розвитку поселень приділено ще недостатньо уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бродель [1] указував на те, що у зрілому Середньовіччі місто залежало від села, але співіснувало з ним, отримуючи звідти продукти харчування. Перед ним Маркс [2] зауважував, що протилежності між міським та сільським поселеннями тісно корелюють із процесами переходу до цивілізації. Теперішні дослідники [3] вказують також на те, що місто залежало від села, але село могло цілком спокійно обійтися без міста ще до середини XIX ст., організувавши натуральне господарство. Недоліком, однак, для села є деградація, зловживання алкоголем та зубожіння [4], викликане поверненням назад у технологічному рівні господарювання на примітивнішу стадію. Врешті, таке село буде існувати на рівні напівдикості, а більш талановиті чи амбітні (молоді) люди просто залишать його – такі приклади чисельні в країнах СНД у період після розвалу СРСР¹.

Постановка завдання. Мета статті – розвинути методом трьох тематичних історичних дискурсів тезу про здатність мікроцивілізації розвиватися без зовнішньої підтримки з періодичним «уприскуванням» високопродуктивного соціального капіталу із центрів цивілізації – міст, а також указати, що поселення з порушеним балансом соціального капіталу схильні до нарощування елементів деградації.

Виклад основних результатів. Як уже було згадано, сільське господарство містом ніколи не розглядалося як пріоритет розвитку території, яка базується на укріплених пунктах-містах, тим більше що воно було малопробудковим, неконтрольованим за рівнем «виходу продукції» та складно керованим щодо втрат². Паралельно із цим варто відзначити, що і в місті, де баланс цінностей змістився, деградація є прогнозованим наслідком. Особливо це стосується маленьких міст, яких багато, наприклад, на заході України. Якщо залишити маленьке місто у спокої на 30–40 років без нових технологій та не постачати

нові ідеї, машини та устаткування, то воно суттєво скоротиться в кількості населення та повернеться до рівня господарювання такого, як у села. Погодьтеся, люди в таких містах зможуть спокійно прожити без Wi-Fi та мобільного зв'язку – його туди привнесли лише ззовні та ніяк інакше. Так само вони прожили би і без телевізора і, ймовірно, без радіо, але все ж за задовільного рівня писемності хотіли б почитати новини, що й робилося наприкінці XIX та на початку XX ст. Таким чином, рівень технології 1920-х років уважався би цілком достатнім для малого міста, і там нерідко можна було би зустріти ще приватні ковальні замість магазинів металевих виробів, і це також уважалося би нормальним. Таке місто злегка обмінювалося би із селом надлишками кустарних промислових виробів, а освіта там складалася б із середньої школи та трьох-чотирьох маленьких галузевих професійних училищ або скоріше із цехових шкіл. Люди могли би гріти гарячу воду в тазах чи каструлях, щоб помитися, або організувати систему комунальних лазень чи бань на підприємствах. Імовірно, знайшли би своє використання автомобілі з двигуном ДВЗ – це зручно та підвищує рівень мобільності, але і більш примітивний двигун на олії чи парі, що дає можливість пересуватися зі швидкістю 40, а не 100 км на год., також сприймався би нормально, якби тільки ніхто не турбував ці малі міста новими технологіями та розвитком національної економіки. Погодьтеся, що рівень технологій навіть 1920-х років – це досить високо як для натурального господарства, і він упроваджувався лише централізовано. Якби не глобальні плани електрифікації, то не було б централізованого електропостачання. Якби не «мегапроект» автомобіля з ДВЗ, то в малому місті їх не побачили б масово, а у великих містах цей проект завершився б на фазі дослідних зразків. Якби не розробка нових металевих сплавів для військової промисловості, не було б котлів та котельень, у т. ч. систем індивідуального опалення, а якби не «культ нафти» у 1950-х роках і далі – не було би пластикових труб і розвинутих систем каналізації, заміну на які бачимо сьогодні у малих містах та подекуди в селах.

«Реверс» малого міста в деградацію у село ми можемо часто бачити на заході України, наприклад у таких містах, як Сколе або Бібрка. Якби не ремонт дороги – адже Бібрка трапилася на шляху міжнародної траси – це містечко продовжило би свій незворотний занепад, де його перетворенню в занепаде село заважали лише деяка міська архітектура та інфраструктура, що збереглися з панування Австро-Угорщини, трохи від Польщі та із соціалістичного періоду.

У Сколе процес деградації якраз набрав обертів. Узимку 2016 р. там вирішили не прибирати сніг на вулицях, а пару сезонів до того їхній центр залишили орендарі комерційних будівель – можливо, тому, що міська влада не працює над привабленням інвести-

¹ Тоді потрібно зауважити, села ще не були напівдикими: в них на той час все ще було багато підприємств, які вимагали фізичної праці; однак великої кількості людей у них вже було не потрібно. Напівдикими ці населені пункти були якраз тоді, коли в них лише започатковували школи (II половина XIX ст.), але вони «отримали шанс» знову деградувати вже зараз, коли молоді та талановиті мешканці, а також працевдавці залишили ці місця.

² У розкраданні продукції в селі існує два фактори: по-перше, крадуть всі і багато; по-друге, у системі цінностей цей акт не вважається тяжким злочином або взагалі оминається. Існує два способи, відомі автору, щодо контролю виходу продукції за таких умов. Перший – це жорсткий контроль, що вимагає уваги та засобів моніторингу. Другий – це свідоме списання частини врожаю на крадіжки чи навіть роздача селянам частини врожаю як бонус.

цій та покупців у центр і тому на ринковій площі пустою стоять колишні магазини, розважальні центри та потенційні кафе. У вихідний день турист може поїсти там лише у кафе на вокзалі, що знаходиться добряче обабіч центру³. Таким чином, місто локалізується для невеликої групи місцевих мешканців, яким воно більше підійшло б як село й які, здається, цього і прагнуть. За такої «стратегії розвитку» мале місто – таке, як згаданий нами районний центр, – досить швидко перетвориться просто у «просунуте село» з декількома працюючими підприємствами (які там знаходяться переважно тому, що у цьому місці історично склався пункт перевантаження сировини) і цим задовольнить ключових виборців, у яких ідеалом місця проживання є саме такий населений пункт, а інші, більш амбітні люди, просто поїдуть звідти деінде. Через 15–20 років у владі такого міста можна буде зустріти лише таких прихильників «міцного консерватизму в голові», і тоді можна забути про розвиток соціального капіталу чи туризм – і ось, буде міцно зроблено ще один крок до деградації. Ми можемо вже більш упевнено припустити, що розвинуте в минулому місто рівня районного центру деградує до «напівсела» за 25 років, а до «повного села» за 45–50 років. Якщо ізолювати його від розвитку і технологій, то за три покоління чи швидше воно перейде до «напівдикості», а за чотири покоління перестане існувати як адміністративна одиниця. *Це підтверджує у цілому гіпотезу про незворотне здичавіння людської цивілізації [5] навіть у містах, яке (здичавіння) може відбутися за три, максимум чотири покоління за умов зупинки творчого технологічного розвитку у центрах цивілізації (при тому, що технології будуть привозитися туди ззовні, але не розвиватися всередині малих міст), або, ймовірно за одне-два покоління, якщо технології взагалі перестануть надходити.* Ймовірно, як рудимент залишаться релігія та базова традиційна освіта на рівні трьох-п'яти класів школи для бажаючих, а місце культури посядуть елементи традиційного звичаєвого права.

Наочна ілюстрація процесів деградації може бути надана шляхом порівняння типів будинків, що ми зустріли у м. Харкові. Один із них – побудови початку ХХ ст. по вул. Садовій, призначений для здачі в оренду для осіб середнього достатку. Збудований доволі міцно, без облізлої штукатурки навіть через 110 років, зі стелями у понад три метри та стильним вікнами. Цей будинок являє собою образ думок та цільові орієнтири осіб, орієнтованих на розвиток. Він не є сам по собі метою їхнього існування; натомість він увесь підтримує їх у їхніх ціностях та не конфліктує з їхніми цілями.

Подивимося й на інший будинок – на колись відому віллу професора медицини, також по вул. Садовій, де часто збиралися представники інтелігенції та де на початку ХХ ст. бував відомий оперний співак Ф. Шаляпін. Цей будинок, дарма що є пам'яткою архітектури, утримується в дуже поганому стані⁴. Таке враження, що цю віллу з тих самих часів ще один раз пофарбували, а вікна просто замазували фарбою декілька разів за весь час. Не було жодного ремонту елементів стін та декорів. Будинок зараз нежитловий, і хоча призначено конкретного відповідального за його збереження, все ж будівля близька до стану, коли почне валитися. Складається враження, що його спеціально залишили у такому стані «помирати». Представники суспільства, в яких домінують цінності руйнування (культура деградації), критично та негативно ставляться до проявів стилю життя носіїв культури та цінностей розвитку. Вони не розуміють сенсу у відновленні та підтримці будинків, які названі пам'ятками архітектури. Вони вважають, що це не потрібно, а часом не проти вкрасти з бюджету ремонту такого будинку, адже їм не відома та ними не сприймається суспільна значущість гарного стану об'єкту, який належить утримувати як історичну спадщину. Ми також стикалися із сільськими громадами, наприклад с. Тартаків Львівської обл., які нібито спеціально, навіть маючи кошти на відновлення «свого» історичного об'єкту, робили так, щоб він розвалювався далі: вони підсвідомо не люблять навіть згадок про минуле цього будинку та хочуть знищити про це всілякі спогади. Вони не вважають цей об'єкт своїм, тому що ним користувалися носії інших цінностей.⁵

Подивимося тепер у вже знайомому нам м. Харкові на ще один будинок. Це багатоповерхівка на тій самій вул. Садовій. Попри доволі холодний та особливо вітряний клімат цей будинок, збудований у 1990-ті роки, не оштукатурений, і видно, наскільки неохайно покладена цегла на відміну від гарної якості багатьох інших будинків цього ж міста як початку ХХ ст., так і сталінського періоду, а також сучасного дизайну. Його кривизну та неоштукатуреність ще можна було би пояснити, якщо б він був збудований на початку 1960-х років як масове вимушене безкоштовне житло. Однак це сталося у 1990-ті роки. У багатьох квартирах стоять гарні склопакети. Це означає, що більшість населення будинку є платоспроможним та може спокійно миритися з тим, що будинок зовні неестетичний. Тобто цей вигляд не суперечить їхній системі цінностей. Це, своєю чергою, означає, що в певний період елементи цінностей руйнування заповнили частину суспільства і проявилися особливо гостро – так, що за неписаним «суспільним договором» люди погодилися, що здавати в експлуатацію житлові будинки можна в такому неохайному стані і що вони будуть із цим миритися. Якби в місті Харкові більшість населення в наш час несла б цінності розвитку, то це місто

³ Навіть історична пам'ятка – палац ХІХ ст. – не доглядається, не відновлюється і заїхати до нього взимку неможливо.

⁴ Станом на червень 2017 р.

⁵ Годі тоді дивуватися, чому ж це громада не розвиває на своїй території зелений туризм.

виглядало би значно гарніше, адже більшість людей не погоджувалася б на неприйнятний для них стан естетики⁶, і рішення міської ради про те, що будинки можна і не штукатурити, і лишати неохайними, було б неприйнятним. Однак не всі носії цінностей являють собою підтип руйнування. Коли ж нижчі, тваринні інстинкти починають домінувати і в освіті, і в органах управління, томи кажемо про наступ процесів здичавіння, виродження у даному місті. Наочним прикладом ще в 2016 р. був⁷ гарний багатоквартирний будинок у одному з міст Донбасу: збудований на центральній вулиці у 1950-х роках за величним та амбітним дизайном (очевидно, для працівників вищої освіти), він, утім, лише один раз після цього фарбувався ззовні і зараз виглядає неохайно. Його колись гарні парадні входи наглухо забито дошками та пофарбовано у брудний темний колір, а мешканці користуються чомусь виключно чорними входами. Відсутні бажання і воля для того, щоб вкрутити звичайну лампочку в колись стильні настінні світильники та створити ввечері трохи більше затишку на парадній частині будинку. Натомість із боків, там, де сплановано колись легкі та ажурні балкони з чавунного лиття, тепер мешканцями на власний розсуд збудовано конструкції веранд із підсобних матеріалів, при вигляді яких будь-який архітектор задав би собі питання про те, як узагалі таке можна терпіти на центральній вулиці. Стає зрозуміло: колись збудований представниками цінностей розвитку та в очікуванні таких людей, що оцінять ці красу та стиль, цей будинок був заселений згодом нащадками отих перших мешканців, і вже у їхнього другого або третього покоління перемогли інші потяги та інстинкти, і вони почали будувати на балконах «сарайчики», а місцева влада водночас із тієї самої причини просто не вважала за потрібне заборонити такі дії, а також зберегти архітектурну естетику центру міста. Таким чином, ми зробимо ще один висновок: *якщо навіть ви візьмете представників із проявами переважно цінностей розвитку, поселите їх мешкати у спеціальний анклав, але просто не створите умов для підтримки їхнього розвитку чи саморозвитку, то може статися так, що їхні діти та онуки втратять прояви цих цінностей розвитку та почнуть вивішувати брудні рушники на саморобних «сараях» колись величних балконів, де мешкали їхні*

діди. Чомусь процеси вдосконалення установок розвитку повинні постійно підтримуватися та стимулюватися та деякою мірою зміцнюватися, інакше, як показує природа, відбувається невідворотне напівздичавіння. *Відповідно, суттєвим показником у розвитку міста є те: якою мірою (та які процедури для цього втілюються) місто і надто сільське поселення сприяють розвитку проявів вищих цінностей (розвитку) у навіть пересічних своїх мешканців та які механізми передбачені та втілюються для недопущення напівздичавіння населення.* Механізми при цьому треба розглядати як реальні (діючі), так і превентивні (запобігання шансу на здичавіння). Хтось скаже, що не всім потрібні цінності розвитку. Ми не погодимося із цим: пересічна людина, яка виконує рутинну працю, маючи ці риси розвинутими, як наслідок, створюватиме кращий, точніший, гарніший продукт і буде прагнути розвитку, як свого, так і дітей, а може, й людей навколо себе. Якщо ж у суспільстві таких людей стане більше, ми матимемо кращі спонукальні чинники для переходу до вищого технологічного укладу, який у результаті надає ефективнішого використання ресурсам суспільства та у цілому робить життя людей чистішим, більш наповненим, дещо заможнішим та легшим у побуті.

Досліджуючи питання риси, що розділяє дикість і цивілізацію, тобто «культуру деградації» та «культуру розвитку» в їхній м'якшій інтерпретації, ми дозволимо собі описати ще один істотний маркер оцінки стартових позицій у програмно-орієнтованому підході розвитку поселення. Ця риса проходить різними соціально-економічним показниками й є одним із маркерів ставлення до суспільної власності.

У високорозвинутих суспільствах існує ціла культура *поваги до громадської власності*, тому що там розуміють, що майно громадського користування утримувати дешевше, а результат для міського суспільства вищий⁸.

А іншим типом ставлення до суспільної власності є її сприйняття в ролі чужого, нав'язаного ззовні елемента⁹. Погодьтеся, складно підтримувати високу культуру громадських активів, якщо навколо ці активи спостерігає місцеве населення, яке не розуміє їх цінності, і самі активи від розкрадання утримуються лише їх страхом і встановленою дисципліною. Наприклад, коли велосипедна стоянка, влаштована колись у с. Кременчуки біля місцевого «радгоспного» промислового підприємства і за його кошти, нещадно розкрадається місцевим населенням в разі ознак безвладдя, що наступило на цьому, побудованому іншими людьми, підприємстві¹⁰. Ця «культура деградації», ставиться до «культури розвитку» як до джерела ресурсів, і вважає прийнятним украсти «гарну завитушку», «згвинтивши» її з громадських активів. Разом із тим «культура деградації» несумісна з поняттям самого сенсу громадського активу, його ремонту та обслуговування. У кращому

⁶ Як і економіки, права, інфраструктури.

⁷ Зараз влада міста робить багато для того, щоб виправити його зовнішній вигляд знову на гарний та охайний.

⁸ Розвинута система громадських активів, доступних більшості населення, згладжує соціальні дисбаланси, зокрема різницю у ціні на послуги, та сприяє розвитку потенціалу ширших верств населення міста.

⁹ І дійсно, часто привнесеного носіями іншої культури на майданчики, де серед місцевого населення, ще поки сильно прив'язаного до землі, треба (було) розвивати високотехнологічне виробництво.

¹⁰ Рідкісні на той час троянди, посаджені в 1980-ті роки на одній із центральних площ м. Хмельницького в ознаменування радянсько-болгарської дружби, в ніч наступного дня повністю викопуються і крадуться місцевим «псевдоміським» населенням, яке побажало на кожному подвір'ї у себе висадити такі сортові квіти.

випадку, після падіння рівня «культури розвитку» в такому місті¹¹ представники «культури деградації» просто зношують громадський актив, поки не зламається. У гіршому випадку, вони розкрадають цей актив по частинах або повністю, залишаючи лише те, що неможливо вирвати з землі чи зі стіни простими інструментами.

Таким чином, **маркер культури за рівнем підтримки громадських активів** майже завжди визначає лице міського пейзажу, чітко окреслює наявний «стартовий рівень» у стратегії розвитку даного поселення і здебільшого надає розуміння складу соціальних груп поселення та їх рівня розвиненості, ментальності. Він, однак, не завжди показує: чи зміниться щось у найближчому майбутньому, тому що, наприклад, гарний пейзаж, який ми зараз спостерігаємо, проводячи первинну діагностику поселення, міг бути залишений «культурою розвитку», яка вже минає, і пізніше, дуже скоро, це місце буде покинутим; і навпаки, дуже похмура картина занепаду зміниться на краще, оскільки місто нещодавно отримало приплив нових сил і нової культури, але поки що її проявів не видно. Тому цей маркер повинен використовуватися із застереженнями¹² щодо: 1) фактору переміщення людських ресурсів, у т. ч. тих, що недавно вибули або прибули¹³; 2) ментальності керівників міста та їх перспектив залишитися на цій посаді в найближчі два-три роки.

Висновки. Ми припускаємо, що саме великі міста є центрами розвитку мікроцивілізації у нашому

розумінні та середовищем, де реалізовується вищий інтелектуальний потенціал. Так само обережно припустимо, що міста стимулюють чи навіть змушують, і вже досить давно (настільки давно, наскільки ми можемо прослідкувати це в записаній історії), широкі верстви населення до вигідної для міст поведінки. Міста – це свого роду «капсули технологій», які взаємодіють через своїх представників у взаємостосунках із селами. У кращому разі співіснування міста і села було мирним та вигідним, а у гіршому – воно мало характер продрозгортань, експропріацій, данини, збройних пограбувань, обкладення непосильними податками і т. д. Зараз у розвинутих країнах світу сільська місцевість залежить від міста та підтримується через систему дотацій, субвенцій та через самоврядні механізми у тій ролі, яка потрібна державі.

У процесах розвитку місцевої культури варто виховувати повагу до суспільної власності як до активу спільного використання, бо це приносить реальну користь усім. При цьому в суспільстві швидко розвинеться повага до приватної власності, що пізніше буде чітко дотримуватися. Таким чином, у суспільстві міста можна сформувати певний соціальний договір щодо гігієни, безпеки, правил вуличного спілкування. І тоді в поселенні можна бачити чисті вулиці і гарну архітектуру та підтримувати баланс використання води, рослин і повітря, що створюють мікроклімат як міні-анклави, так і головних перспектив.

Список літератури:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
2. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 3. – С. 46.
3. Мусієздов О. Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації / О. Мусієздов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lvivcenter.org/download.php?newsid=1074.
4. Другой народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://iteam.ru/publications/human/section_48/article_4642.
5. Цивілізація і феноменологія як центральні теми філософії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : weblib.pp.ua/tsivilizatsiya-fenomenologiya-kak-tsentralnyie-10205.html.

¹¹ Мається на увазі падіння нижче за певну межу, коли такий стан речей уже провокує деформацію соціальної структури та цінностей.

¹² Можливо, у формі додаткового коефіцієнту, що спрощено обчислюється за допомогою таблиць.

¹³ У т. ч. необхідно додатково вивчити здатність їх до відновлення, самоорганізації, а також самостійних дій щодо поліпшення або погіршення ситуації